

Zmiany dochodów drobnych gospodarstw rolnych w Polsce

Changes in the incomes of small farms in Poland

Agnieszka Strzelecka

Politechnika Koszalińska, Wydział Nauk Ekonomicznych

Streszczenie. Podstawowym celem badań była ocena zmian w poziomie i strukturze źródeł dochodów drobnych gospodarstw rolnych w Polsce. W pracy sformułowano następującą hipotezę badawczą: „Z uwagi na niską zdolność drobnych gospodarstw rolnych do generowania dochodu rolniczego, podmioty te korzystają także z innych, pozarolniczych źródeł utrzymania gospodarstwa domowego”. Dla realizacji wyznaczonego celu przyjęto zakresy badań: podmiotowy, czasowy oraz przestrzenny. Badaniem objęto drobne gospodarstwa rolne w Polsce oraz powiązane z nimi gospodarstwa domowe. Podstawowe źródło informacji stanowiły statystyki Polskiego FADN (ang. *Farm Accountancy Data Network*) dotyczące gospodarstw domowych rolników prowadzących indywidualne towarowe gospodarstwo rolne. Drobne gospodarstwa rolne wyodrębniono na podstawie kryterium ich wielkości ekonomicznej (klasa wielkości ekonomicznej: bardzo małe, od 4 tys. do 8 tys. euro SO). Zakres przestrzenny badania obejmował obszar całego kraju. Aby osiągnąć założony cel, przeprowadzono badania literaturowe, posłużono się metodą prezentacji oraz oceny zgromadzonych danych, z zastosowaniem podstawowych narzędzi statystycznych. Uzyskane wyniki wskazują na malejące znaczenie dochodu rolniczego w strukturze źródeł utrzymania badanych gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi. Ustalono także, że istotne znaczenie w tworzeniu dochodu rolniczego drobnych gospodarstw rolnych w Polsce mają dopłaty do działalności operacyjnej (od 2013 r., gdyby nie otrzymane wsparcie finansowe, osiągnięty dochód rolniczy miałby wartość ujemną). Wyniki analiz dowodzą także dywersyfikacji źródeł dochodów przez badane gospodarstwa domowe powiązane z drobnymi gospodarstwami rolnymi oraz istotnego znaczenia alternatywnych źródeł utrzymania dla funkcjonowania omawianej grupy podmiotów. Dla badanych gospodarstw domowych najważniejsze źródło utrzymania, niezwiązane z działalnością rolniczą, stanowiły wynagrodzenia za pracę najemną. Istotnym składnikiem dochodów były także świadczenia społeczne. Sformułowane wnioski umożliwiły pozytywną weryfikację hipotezy badawczej.

Słowa kluczowe: drobne gospodarstwo rolne, rolnicze gospodarstwo domowe, dochód ogółem, dochód rolniczy, alternatywne źródła dochodów, dywersyfikacja dochodów, dopłaty do działalności operacyjnej

Adres do korespondencji – Corresponding author: Dr Agnieszka Strzelecka, Katedra Finansów, Wydział Nauk Ekonomicznych, Politechnika Koszalińska, ul. Kwiatkowskiego 6e, 75-343 Koszalin; e-mail: agnieszka.strzelecka@tu.koszalin.pl

Abstract. The primary goal of the present research was an assessment of changes in the level and structure of incomes in small farms in Poland. The following research hypothesis was formulated: "Due to the poor capacity of small farms to generate agricultural income, these entities use also other, non-agricultural household sources of income". To realize the objective accepted, the following scope of research was accepted: subject related, temporal and spatial. The research covered small farms in Poland and as well those households that are related to them. The key sources of information were statistical data of the Polish FADN (*Farm Accountancy Data Network*) related to the households of those farmers who run individual commercial agricultural farms. Small farms were distinguished based on the criterion of their economic size (the economic size class: *very small*, from 4 thousand to 8 thousand euro SO). The spatial scope of the research covered the territory of the entire state. To realize the goal accepted, literature research was conducted as well as the method of the presentation and assessment of data collected was used while implementing basic statistical tools. The results obtained demonstrate the diminishing significance of agricultural income in the structure of the sources of income of the households related to small farms under examination. Furthermore, it was established that operating subsidies are of a great significance in the creation of the agricultural income of small farms in Poland (starting from the year 2013, were it not for the financial support received, the agricultural income would have a negative value). The results of analyses also prove a diversification of the incomes of the households under examination connected with small farms and a great significance of alternative sources of income for the functioning of the group of entities in question. Wage labour (labour not related to agriculture) constituted the most important source of income for the households under examination. Social benefits also constituted an important component of income. The conclusions formulated permitted a positive verification of the research hypothesis.

Keywords: small farm, farm household, total income, family farm income, other sources of income, income diversification, operating subsidies

Wstęp

Kwestii dochodów rolniczych w Polsce poświęcono już wiele uwagi w piśmiennictwie naukowym. Badano m.in. czynniki determinujące ich wysokość (Zawadzka, Ardan i Strzelecka, 2011; Felczak, 2014; Wysokiński, 2016; Średzińska 2017), wsparcie dochodów rolniczych ze źródeł zewnętrznych (m.in.: Czyżewski i Hennisz-Matuszczak, 2006; Judzińska i Łopaciuk, 2013; Góral, 2015; Żmija, 2016) oraz zróżnicowanie poziomu dochodów w zależności od: kierunku produkcji, wielkości ekonomicznej czy lokalizacji gospodarstwa rolnego (m.in.: Niezgodą, 2009; Judzińska i Łopaciuk, 2013; Marcysiak i Marcysiak, 2014; Ziętara, 2014; Rachwał, 2017). Jednym z podejmowanych aspektów badawczych jest także sytuacja dochodowa gospodarstw domowych powiązanych z gospodarstwami rolnymi (rolniczych gospodarstw domowych)¹.

¹ W niniejszej pracy przyjęto określenie rolnicze gospodarstwo domowe, rozumiane jako grupa osób, które mieszkają razem i łączą swoje dochody uzyskiwane z różnych źródeł, w tym z prowadzonej działalności rolniczej. Rolnicze gospodarstwo domowe może być także tworzone przez osobę mieszkającą samodzielnie, która uzyskuje dochód z prowadzonej działalności rolniczej

Wyniki badań prezentowanych w piśmiennictwie naukowym dowodzą, że rolnicy stanowią grupę społeczno-ekonomiczną, która osiąga jedne z najniższych dochodów (m.in.: Kozera i Wysocki, 2014; Strzelecka, 2014a; Grzelak, 2016). Michorowski, Pollok i Szopa (2016), prowadząc badania w tym zakresie, wykazali, że przeobrażenia, które miały miejsce w polskiej gospodarce w latach 1993–2014 przyczyniły się do niekorzystnych zmian dochodów rolniczych gospodarstw domowych. Niską zdolnością do generowania dochodu rolniczego charakteryzują się przede wszystkim drobne gospodarstwa rolne. Stąd też ostatni z wymienionych aspektów – sytuacja dochodowa gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi, stał się przedmiotem badania, którego rezultaty przedstawiono w niniejszej pracy. Prowadzenie badań w tym zakresie jest istotne, zarówno z uwagi na poznanie naukowe, jak też ze względu na znaczenie drobnych gospodarstw rolnych. Jak podkreślają Czyżewski i Stępień (2013), są one kluczowym uczestnikiem produkcji żywności oraz tworzenia miejsc pracy na obszarach wiejskich, dotyczy to także obszarów o wysoko rozwiniętym pod względem technologicznym rolnictwie. Ponadto od dochodów uzyskiwanych przez gospodarstwa rolne, w tym drobne, zależy nie tylko pozycja rolnictwa względem innych sektorów, lecz także procesy rozwojowe na wsi (Grzelak, 2008).

Podstawowym celem badań zaprezentowanych w artykule jest ocena zmian w poziomie i strukturze źródeł dochodów drobnych gospodarstw rolnych w Polsce. W badaniu uwzględniono zarówno dochody z prowadzonej działalności rolniczej, jak też inne źródła utrzymania (spoza działalności rolniczej) uzyskiwane przez członków gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi. W pracy sformułowano następującą hipotezę badawczą: „Z uwagi na niską zdolność drobnych gospodarstw rolnych do generowania dochodu rolniczego, podmioty te korzystają także z innych, pozarolniczych źródeł utrzymania gospodarstwa domowego”.

Drobne gospodarstwo rolne – pojęcie oraz kryteria wyodrębniania

W związku z problematyką podjętą w niniejszym artykule pojawia się pytanie: co to jest drobne gospodarstwo rolne? Istotnym ograniczeniem w prowadzeniu badań dotyczących drobnych gospodarstw rolnych, określanych także mianem małych gospodarstw rolnych, jest brak jednoznacznej definicji odnoszącej się do tych podmiotów. Definicje te różnią się w zależności od instytucji, która realizuje badania i prowadzi statystyki. W literaturze przedmiotu toczy się dyskusja nad zdefiniowaniem tego pojęcia². Przyjmowane są różne kryteria wyodrębniania drobnych gospodarstw rolnych, a wśród nich przede wszystkim:

i ewentualnie z innych źródeł (Strzelecka, 2014b). Termin rolnicze gospodarstwo domowe stosowany będzie także w odniesieniu do gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi.

² Szerzej na temat problematyki wyodrębnienia drobnych gospodarstw rolnych: (Dzun, 2013; Musiał i Drygas, 2013; Sroka i Musiał, 2013; Żmija, 2016; Żmija i Czekaj, 2014).

- wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolnego – do 8 tys. euro SO⁵ (m.in.: Dzun, 2013; Musiał i Drygas, 2013; Sroka i Musiał 2013; Hornowski i Kryszak, 2016),
- powierzchnia użytków rolnych – do 5 ha (m.in.: Żmija i Czekaj, 2012; Dzun, 2013; Musiał i Drygas, 2013; Sroka i Musiał, 2013; Czudec, 2013; Żmija, 2016),
- powiązanie z rynkiem – słabe związki z rynkiem, gospodarstwa nastawione przede wszystkim na samozaopatrzenie (m.in.: Musiał i Drygas, 2013).

Dla przykładu, Hornowski i Kryszak (2016), analizując wyniki finansowe drobnych gospodarstw rolnych, jako kryterium wyodrębnienia tych podmiotów przyjęli ich wielkość ekonomiczną (od 4 tys. do 8 tys. euro SO). Z kolei Czudec (2013), Żmija i Czekaj (2012) oraz Żmija (2016), prowadząc badania w zakresie drobnych gospodarstw rolnych, przyjęli, że są to jednostki o powierzchni od 1 do 5 ha użytków rolnych. Zdaniem Dzun (2013), w warunkach polskiego rolnictwa, za drobne gospodarstwo rolne należy uznać podmiot bardzo mały obszarowo (do 5 ha) oraz bardzo mały ekonomicznie (do 4 tys. euro SO). Podobne stanowisko prezentują Sroka i Musiał (2013).

Drobne gospodarstwa rolne utożsamiane są także z gospodarstwami rodzinnymi (Czyżewski i Stępień, 2013). Tomczak (2006, s. 25) jako gospodarstwo rodzinne określił samodzielną rolniczą jednostkę produkcyjną, gdzie podstawowe czynniki produkcji są w posiadaniu właściciela, który wypełnia jednocześnie funkcje kierownicze. Ponadto praca w gospodarstwie rolnym wykonywana jest przede wszystkim przez właściciela i członków jego rodziny, a własność i zarządzanie przekazywane są z pokolenia na pokolenie. Istotną cechą gospodarstwa rodzinnego jest to, że gospodarstwo domowe nie jest oddzielone od jednostki produkcyjnej, zaś wynikiem gospodarowania jest dochód. Jak podkreśla Bereźnicka (2013), gospodarstwo rodzinne jest szczególną formą funkcjonującą w rolnictwie, o czym świadczy sprzężenie zwrotne: gospodarstwo domowe i gospodarstwo rolne, w którym członkowie gospodarstwa domowego stanowią podstawowy zasób siły roboczej. Należy w tym miejscu podkreślić, że zgodnie z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. 1997, art. 23), gospodarstwa rodzinne są podstawą ustroju rolnego w Polsce.

Z uwagi na różnorodność definicji prezentowanych w literaturze, na potrzeby prowadzonych badań przyjęto wyodrębnienie drobnych gospodarstw rolnych na podstawie kryterium ich wielkości ekonomicznej⁴. Takie podejście jest uzasadnione z punktu widzenia prowadzonych badań w zakresie dochodów drobnych gospodarstw rolnych. Jak podkreśla Wilkin (2013), istotnym kryterium wyodrębnienia drobnych gospodarstw rolnych jest wielkość ekonomiczna, mierzona wysokością nadwyżki ekonomicznej⁵, która określa potencjał dochodowy gospodarstwa i możliwości jego rozwoju. Wynika to z tego, że siła ekonomiczna gospodarstwa rolnego determinuje jego zdolność do generowania nadwyżek ekonomicznych (Zawalińska, Majewski i Wąs, 2015). Na podstawie powyższego, w niniejszej pracy drobne gospodarstwo

³ SO (ang. *Standard Output*) – Standardowa Produkcja. Szerzej na ten temat w części: *Materiał i metody* niniejszego artykułu.

⁴ Szerzej na ten temat w części: *Materiał i metody* niniejszego artykułu.

⁵ Szerzej na ten temat w części: *Materiał i metody* niniejszego artykułu.

rolne zdefiniowano jako gospodarstwo, którego wielkość ekonomiczna nie przekracza 8 tys. euro SO⁶.

Specyfika dochodu drobnych gospodarstw rolnych

W przypadku drobnych gospodarstw rolnych, niezależnie od przyjętego kryterium ich wyodrębnienia, można mówić o pewnej specyfice w zakresie uzyskiwanego dochodu. Przede wszystkim należy podkreślić, że często trudno jest oddzielić dochody uzyskiwane z prowadzonej działalności rolniczej, od pozostałych dochodów znajdujących się w posiadaniu gospodarstwa domowego, których przeznaczeniem są cele konsumpcyjne. Ponadto dochód rolniczy charakteryzuje się sezonowością i zmiennością w czasie, zatem można mówić o niepewności co do jego wysokości, na co wpływ ma wiele czynników. W literaturze przedmiotu istnieje kilka klasyfikacji czynników determinujących wysokość dochodów rolniczych, wśród których wymienia się przede wszystkim: zasoby znajdujące się w posiadaniu gospodarstwa rolnego oraz racjonalne i efektywne ich wykorzystanie, lokalizację gospodarstwa rolnego, specjalizację gospodarstwa rolnego, kształtowanie się cen zbytu, ceny czynników produkcji, warunki klimatyczne, politykę makroekonomiczną rządu oraz cechy socjo-demograficzne kierowników gospodarstw (m.in.: Sadeghi, Toodehroosta i Amini, 2001; Safa, 2005; Poczta, Średzińska i Mrówczyńska-Kamińska, 2009; Zawadzka, Ardan, Strzelecka, 2011; Soliwoda, Kulawik i Góral, 2016; Średzińska, 2017).

Rozważając czynniki determinujące wysokość dochodu rolniczego, należy także wskazać możliwości wspierania dochodów rolniczych, które pojawiły się po akcesji Polski do Unii Europejskiej. W związku z tym również rolnicy w Polsce mogą korzystać z oferowanej im pomocy finansowej w ramach Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Jak wskazują dotychczasowe wyniki badań, szczególną rolę w tym zakresie odgrywają płatności bezpośrednie, stanowiące główny strumień finansowego wsparcia dochodów gospodarstw rolnych (Kutkowska i Berbeka, 2016). Jednakże, jak podkreślają Czyżewski i Stępień (2013), ważne jest, by wsparcie drobnych gospodarstw rolnych nie miało wyłącznie formy pomocy socjalnej. Istotne jest, by aktywizowało ono ludność związaną z drobnymi gospodarstwami rolnymi, ułatwiało im podjęcie alternatywnych inicjatyw, które umożliwiłyby uzyskanie w przyszłości wyższych dochodów.

Z badań przeprowadzonych przez Średzińską (2017) wynika, że wpływ niektórych czynników na wysokość dochodów uzyskiwanych z działalności rolniczej jest zróżnicowany w zależności od wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolnego. Wyniki tych badań dowodzą między innymi, że wartość aktywów posiadanych przez gospodarstwo rolne (pomniejszonych o wartość ziemi, upraw trwałych i kwot produkcyjnych) jest czynnikiem determinującym wysokość dochodów z gospodarstwa rolnego, co jest zbieżne z wynikami badań dotychczas prezentowanymi w literaturze (por. m.in.: Zawadzka, Ardan, Strzelecka, 2011). Jednakże w przypadku gospodarstw bardzo małych

⁶ Z uwagi na podstawowe źródło danych statystycznych, które zostało wykorzystane w niniejszej pracy (szerzej w części: *Materiał i metody*), analizą objęto drobne gospodarstwa rolne o wielkości ekonomicznej od 4 tys. do 8 tys. euro SO.

i małych (wyodrębnionych na podstawie kryterium wielkości ekonomicznej), zgodnie z wynikami badań Średzińskiej (2017), istnieje ujemna relacja między dochodem a wartością aktywów, co oznacza, że wraz ze wzrostem omawianej zmiennej w tej grupie podmiotów, dochód ulegał zmniejszeniu. Dla porównania, wzrost wartości aktywów w przypadku gospodarstw o bardzo dużej sile ekonomicznej powinien skutkować wzrostem dochodu z prowadzonej działalności rolniczej. Uzasadnieniem tych relacji może być racjonalne wykorzystanie środków trwałych w ramach danej skali produkcji (Grzelak, 2014). Posiadanie zbyt dużej ilości środków trwałych, w przypadku małych gospodarstw, może być nieuzasadnione pod względem ekonomicznym, może bowiem prowadzić do nieefektywnego wykorzystania zasobów, generowania wysokich kosztów, czy do przeinwestowania w tym zakresie działalności (Grzelak, 2014). W takiej sytuacji majątek znajdujący się w posiadaniu rolnika może zostać wykorzystany do prowadzenia innych aktywności, które nie są związane z produkcją rolniczą danego gospodarstwa, a mogą stać się źródłem dodatkowych dochodów dla gospodarstwa domowego (Meert i in., 2005). Problem nieefektywnego wykorzystania zasobów drobnych gospodarstw rolnych odnosi się także do czynnika pracy. Oznacza to, że część osób pracujących w gospodarstwie rolnym mogłaby zmienić miejsce zatrudnienia, a zmiana ta nie wpłynęłaby niekorzystnie na wyniki finansowe gospodarstwa rolnego (Kołodziejczak i Wysocki, 2015). Ponadto podjęcie dodatkowej, pozarolniczej pracy zarobkowej, przyczynia się do zwiększenia dochodów rolniczego gospodarstwa domowego.

Pozyskiwanie dochodów niezwiązanych z działalnością rolniczą określane jest mianem dywersyfikacji źródeł dochodów. Zdaniem niektórych badaczy, zjawisko to stanowi strategię stosowaną przez rolnicze gospodarstwa domowe w celu ograniczenia zmian w wysokości dochodu i zapewnienia sobie ich minimalnego poziomu (m.in. Alderman i Paxson, 1992; Wan i in., 2016). Pojawia się jednak pytanie, czy w przypadku drobnych gospodarstw rolnych należy mówić o strategii, czy może jest to działanie konieczne, by w warunkach zmienności i sezonowości dochodu rolniczego oraz niskiego poziomu tej kategorii źródeł finansowania, zapewnić gospodarstwu domowemu środki na zaspokajanie potrzeb jego członków? Wyniki badania przeprowadzonego przez Zawadzką i Kurdyś-Kujawską (2015) wykazały, że dywersyfikacja źródeł dochodów dotyczy przede wszystkim gospodarstw mniejszych obszarowo (o powierzchni gruntów rolnych nieprzekraczającej 15 ha), produkujących przede wszystkim w celu zaspokajania potrzeb gospodarstwa domowego (samozaopatrzenie), które tylko niewielką część produkcji przekazują na rynek (gospodarstwa nietowarowe). Ziętara (2014) dowodzi, że zdecydowana większość gospodarstw rolnych w Polsce nie jest w stanie umożliwić rolnikom uzyskania dochodu na poziomie parytetowym⁷, w związku z tym warunkiem funkcjonowania tych gospodarstw jest pozyskiwanie dochodów z innych źródeł. Jak podkreślają Kozera, Stanisławska i Wysocki (2014), znaczna część gospodarstw nie jest w stanie zapewnić odpowiedniego poziomu dochodów dla rolnika i jego rodziny, które spełniałyby w dostatecznym stopniu funkcje konsumpcyjną, produkcyjną i motywacyjną, jednak problem ten dotyczy przede wszystkim drobnych gospodarstw rolnych.

⁷ *Dochód parytetowy* – dochód z gospodarstwa rolnego w przeliczeniu na jednostkę nakładów pracy własnej (FWU – *Family Work Unit*, ekwiwalent 2120 godzin pracy na rok). Jest on równy średniemu poziomowi wynagrodzenia netto w gospodarce narodowej (Ziętara, 2014).

Materiał i metody

Dla realizacji wyznaczonego celu przyjęto zakresy badań: podmiotowy, czasowy oraz przestrzenny. Badaniem objęto drobne gospodarstwa rolne w Polsce oraz powiązane z nimi gospodarstwa domowe. W tym celu wykorzystano statystyki Polskiego FADN (ang. *Farm Accountancy Data Network*) dotyczące gospodarstw domowych rolników prowadzących indywidualne towarowe gospodarstwo rolne. Wyniki te publikowane są w cyklicznych opracowaniach Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego (IERiGŻ-PIB) pt.: *Poziom i struktura dochodów rodzin rolniczych z gospodarstw prowadzących rachunkowość*⁸. Dodatkowe źródło danych stanowiły także wyniki standardowe dotyczące sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych, które uczestniczą w systemie FADN. Do analiz wykorzystano dane dotyczące lat 2010–2015. Zakres przestrzenny badania obejmował obszar całego kraju.

Drobne gospodarstwa rolne wyodrębniono na podstawie kryterium ich wielkości ekonomicznej. Wielkość ekonomiczna ustalana jest na podstawie sumy wartości Standardowych Produkcji (SO)⁹ wszystkich działalności rolniczych, które występują w danym gospodarstwie i wyrażana jest w euro (Goraj i Olewnik, 2011). Na tej podstawie gospodarstwa rolne klasyfikowane są do jednej z ustalonych klas wielkości ekonomicznej: bardzo małe (2 tys. euro \leq SO < 8 tys. euro), małe (8 tys. euro \leq SO < 25 tys. euro), średnio małe (25 tys. euro \leq SO < 50 tys. euro), średnio duże (50 tys. euro \leq SO < 100 tys. euro), duże (100 tys. euro \leq SO < 500 tys. euro) oraz bardzo duże (SO \geq 500 tys. euro) (Kambo, Michalak i Puchalska, 2017). W Polsce od 2010 r. do pola obserwacji FADN zaliczane są gospodarstwa rolne o minimalnej wielkości ekonomicznej 4 tys. euro SO. W badaniu uwzględniono drobne gospodarstwa rolne, które zaliczane są do klasy gospodarstw bardzo małych.

W badaniu wykorzystano następujące kategorie danych udostępnianych przez FADN: dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego, dochód uzyskiwany spoza gospodarstwa rolnego oraz dopłaty do działalności operacyjnej. Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego jest pojęciem wprowadzonym przez FADN i stanowi nadwyżkę

⁸ Informacje na temat dochodu osiąganego spoza gospodarstwa rolnego zbierane są równoległe do danych rachunkowych w ramach systemu Polski FADN. Podawane są one przez rolników dobrowolnie, poprzez wypełnienie dodatkowego kwestionariusza zatytułowanego „Ankieta dotycząca dochodów spoza gospodarstwa rolnego rodziny rolnika”. Liczba gospodarstw uwzględnionych w badaniu w poszczególnych latach (podmioty, których ankiety przeszły pozytywną kontrolę jakości danych oraz w których dochód spoza gospodarstwa i dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego był większy od zera): 2010 r.: 4728, 2011 r.: 3324, 2012 r.: 6785, 2013 r.: 1003, 2014 r.: 1095, 2015 r.: 1113 (Źródło: Goraj, Mańko, Kambo i Michalak, 2012, s. 15–16, 2013, s. 14–15; Floriańczyk, Mańko, Kambo i Michalak, 2014, s. 12; Augustyńska-Grzymek, Kambo, Michalak i Puchalska, 2015, s. 17; Kambo, Michalak i Puchalska, 2016, s. 17, 2017, s. 17).

⁹ Standardowa Produkcja (SO – *Standard Output*) stanowi średnią wartość produkcji określonej działalności rolniczej (roślinnej lub zwierzęcej), która została uzyskana w ciągu roku z 1 hektara lub od 1 zwierzęcia, w przeciętnych dla danego regionu statystycznego warunkach produkcyjnych. Przy obliczaniu tego parametru uwzględnia się wartości średnie z 5 lat (Goraj i Olewnik, 2011).

ekonomiczną, która pozostaje rolnikowi na opłacenie zaangażowanych w działalność operacyjną gospodarstwa rolnego czynników wytwórczych (ziemi, pracy oraz kapitału) będących jego własnością (Goraj i Olewnik, 2011). Analizą objęto następujące źródła dochodów spoza gospodarstwa rolnego a) praca najemna, b) emerytury i renty, c) pozostałe świadczenia społeczne, d) inne źródła oraz e) zarejestrowana działalność pozarolnicza.

W badaniu uwzględniono także dopłaty do działalności operacyjnej dla określenia ich wpływu na dochodowość drobnych gospodarstw rolnych w Polsce. W tym celu wykorzystano statystyki FADN dotyczące przeciętnych drobnych towarowych gospodarstw rolnych w Polsce¹⁰. Na wysokość tych dopłat, zgodnie z metodyką FADN, składają się: dopłaty do produkcji roślinnej oraz zwierzęcej, dopłaty do rozwoju obszarów wiejskich, dopłaty do zużycia pośredniego, dopłaty do kosztów czynników zewnętrznych, płatności *decoupled* oraz pozostałe dopłaty.

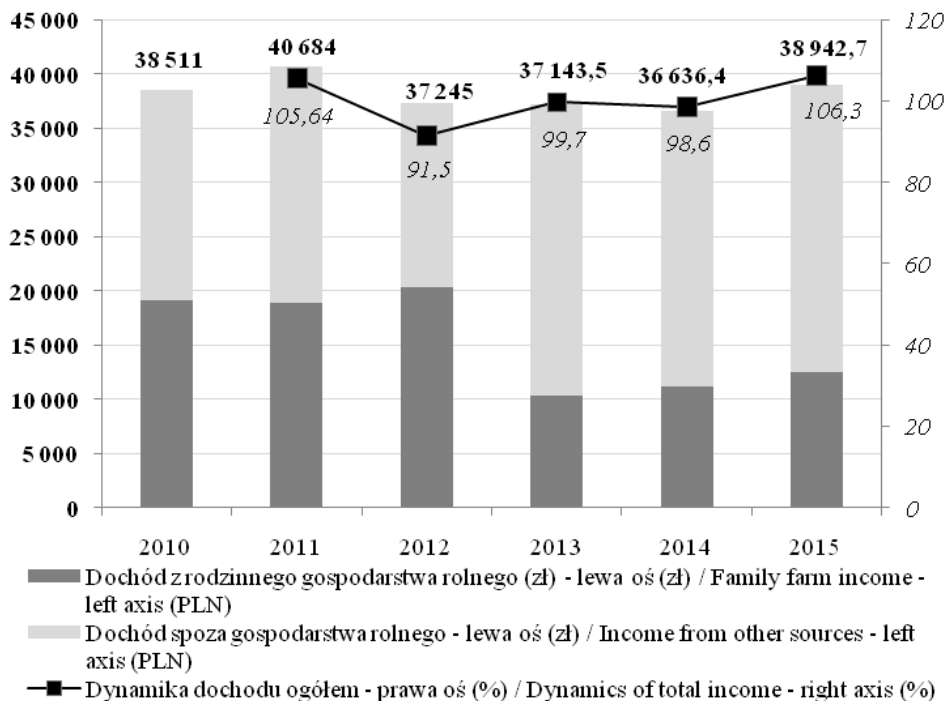
Założony w pracy cel zrealizowano przy wykorzystaniu następujących metod badawczych: a) analiza piśmiennictwa, b) analiza danych empirycznych – zastosowano metodę opisową i porównawczą. Wyniki analiz przedstawiono w formie tabelarycznej oraz graficznej, c) metody statystyczne (średnia, wskaźniki struktury, wskaźniki dynamiki).

Badanie, którego wyniki przedstawiono w niniejszej pracy, obejmowało trzy podstawowe etapy. W pierwszej kolejności określono zmiany w poziomie i strukturze dochodów ogółem (z uwzględnieniem dochodu z działalności rolniczej oraz łącznego dochodu z pozostałych źródeł) badanych gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi, które w latach 2010–2015 uczestniczyły w systemie Polskiego FADN. Ustalono także zmiany w poziomie dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego oraz dochodu z innych źródeł badanej grupy podmiotów. W kolejnym etapie prowadzonych analiz określono znaczenie dopłat do działalności operacyjnej w tworzeniu dochodu rolniczego w przeciętnym towarowym drobnym gospodarstwie rolnym w Polsce. W tym celu obliczono udział dopłat do działalności operacyjnej w dochodzie z rodzinnego gospodarstwa rolnego. Ostatni etap prac badawczych obejmował swym zakresem ocenę zmian w strukturze dodatkowych dochodów (spoza gospodarstwa rolnego) badanych gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi.

Wyniki i dyskusja

Zgodnie z przyjętą metodyką badania, w pierwszej kolejności obliczono zmiany w poziomie i strukturze dochodów ogółem (z uwzględnieniem dochodu z działalności rolniczej oraz łącznego dochodu z pozostałych źródeł) badanych gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi. Wyniki uzyskane w tym zakresie przedstawiono na rycinach 1–3.

¹⁰ Do analizy zagadnienia dotyczącego dopłat do działalności operacyjnej wykorzystano wyniki standardowe udostępnione przez Polski FADN w formie szeregów czasowych: <http://fadn.pl/publikacje/szeregi-czasowe/>.

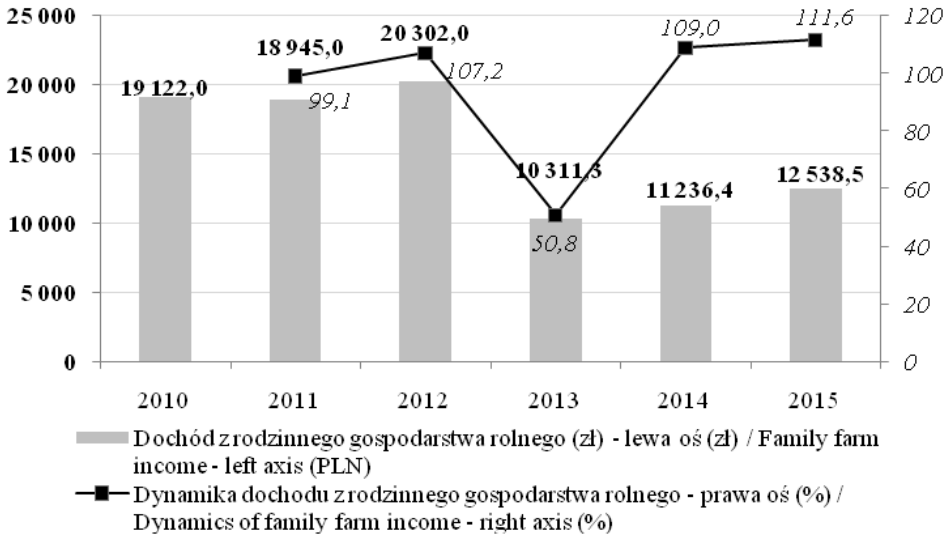
Ryc. 1. Poziom, struktura i dynamika średniego rocznego dochodu ogółem badanych gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi w Polsce, uczestniczącymi w systemie FADN w latach 2010–2015 (zł i %)

Fig. 1. Value, structure and dynamics of average total income of households under examination connected with small farms participating in the FADN system from 2010 to 2015 (PLN and %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Goraj, Mańko, Kambo i Michalak (2012, s. 40, 2013, s. 39); Floriańczyk, Mańko, Kambo i Michalak (2014, s. 40); Augustyńska-Grzymek, Kambo, Michalak i Puchalska (2015, s. 33); Kambo, Michalak i Puchalska (2016, s. 33, 2017, s. 33).

Source: Author's study based on: Goraj, Mańko, Kambo i Michalak (2012, s. 40, 2013, s. 39); Floriańczyk, Mańko, Kambo i Michalak (2014, s. 40); Augustyńska-Grzymek, Kambo, Michalak i Puchalska (2015, s. 33); Kambo, Michalak i Puchalska (2016, s. 33, 2017, s. 33)

Wśród badanej zbiorowości rolniczych gospodarstw domowych średni poziom dochodu ogółem w latach 2010–2015 wyniósł 38 193,8 zł rocznie (ryc. 1), przy czym najwyższą jego wartość odnotowano w 2011 r. (40 684 zł), natomiast najniższą w 2014 r. (36 636,4 zł). Wysokość całkowitego dochodu rozpatrywanych podmiotów determinowana jest z jednej strony nadwyżkami z prowadzonego gospodarstwa rolnego, a z drugiej strony wysokością dochodów uzyskiwanych z innych źródeł, alternatywnych do działalności rolniczej. Na podstawie analizy poziomu dochodów z prowadzonej działalności rolniczej ustalono, że średnia ich wysokość w rozpatrywanym okresie wyniosła 15 409,2 zł rocznie (ryc. 2). Najwyższy poziom dochodów rolni-

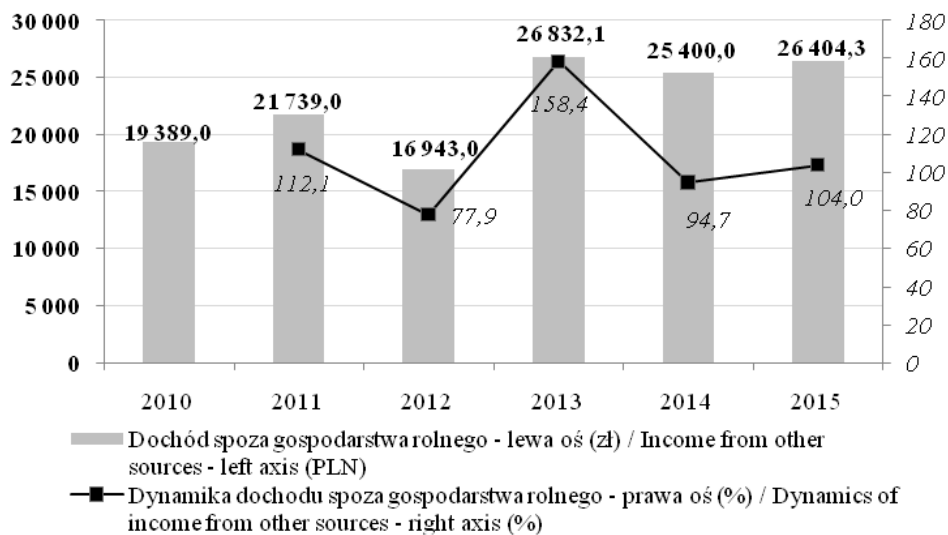
Ryc. 2. Poziom i dynamika średniego rocznego dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego badanych gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi w Polsce, uczestniczącymi w systemie FADN w latach 2010–2015 (zł i %)

Fig. 2. Value and dynamics of average family farm income of households under examination connected with small farms participating in the FADN system from 2010 to 2015 (PLN and %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Goraj, Mańko, Kambo i Michalak (2012, s. 40, 2013, s. 39); Floriańczyk, Mańko, Kambo i Michalak (2014, s. 40); Augustyńska-Grzymek, Kambo, Michalak i Puchalska (2015, s. 33); Kambo, Michalak i Puchalska (2016, s. 33, 2017, s. 33).

Source: Author's study based on: Goraj, Mańko, Kambo i Michalak (2012, s. 40, 2013, s. 39); Floriańczyk, Mańko, Kambo i Michalak (2014, s. 40); Augustyńska-Grzymek, Kambo, Michalak i Puchalska (2015, s. 33); Kambo, Michalak i Puchalska (2016, s. 33, 2017, s. 33)

czych odnotowano w 2012 r. (20 302 zł.), natomiast najniższy w 2013 r. (10 311,3 zł.). Przyczyn zaobserwowanego znacznego obniżenia (o blisko połowę) dochodu rolniczego w 2013 r. można upatrywać m.in. w niekorzystnej dla producentów rolnych koniunkturze w rolnictwie. W tym okresie tempo zmian przeciętnych cen towarów i usług nabywanych przez rolników na cele bieżącej działalności gospodarstwa i na cele inwestycyjne było wyższe od zmian cen produktów oferowanych przez te podmioty na rynek (*Rolnictwo w 2013 roku...*, 2014). Niekorzystne zmiany dochodu z działalności rolniczej zaobserwowane w 2013 r. spowodowały konieczność poszukiwania dodatkowych źródeł utrzymania gospodarstwa domowego, co znalazło odzwierciedlenie we wzroście poziomu dochodów alternatywnych (w odniesieniu do 2012 r.) o ponad połowę (58,4%, ryc. 3). Przy czym zaobserwowane zjawisko wynikało przede wszystkim ze zmian w wysokości dochodów pochodzących z emerytur i rent (por. tab. 1). Dalsze analizy wykazały, że dochody uzyskiwane z innych źródeł przez członków badanych rolniczych gospodarstw domowych wyniosły na przestrzeni rozpatrywanych lat śred-

Ryc. 3. Poziom i dynamika średniego rocznego dochodu z innych źródeł badanych gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi w Polsce, uczestniczącymi w systemie FADN w latach 2010–2015 (zł i %)

Fig. 3. Value and dynamics of average income from other sources of households under examination connected with small farms participating in the FADN system from 2010 to 2015 (PLN and %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Goraj, Mańko, Kambo i Michalak (2012, s. 40, 2013, s. 39); Floriańczyk, Mańko, Kambo i Michalak (2014, s. 40); Augustyńska-Grzymek, Kambo, Michalak i Puchalska (2015, s. 33); Kambo, Michalak i Puchalska (2016, s. 33, 2017, s. 33).

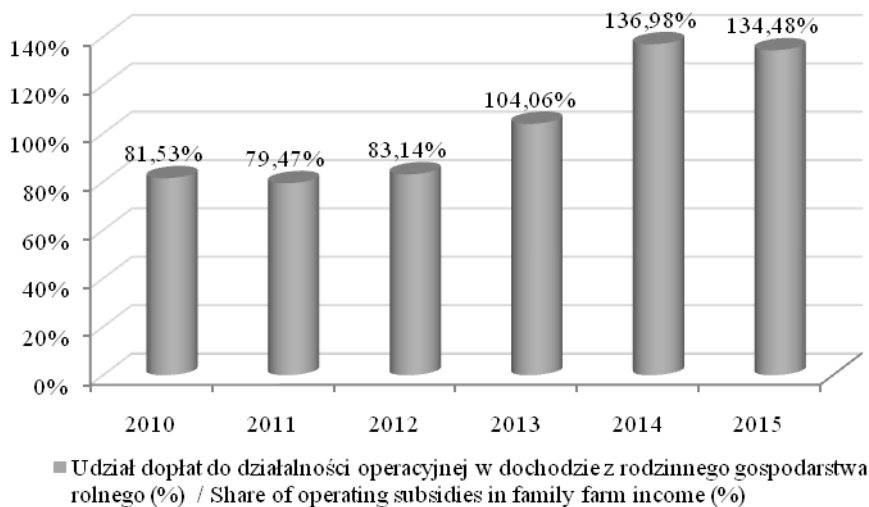
Source: Author's study based on: Goraj, Mańko, Kambo i Michalak (2012, s. 40, 2013, s. 39); Floriańczyk, Mańko, Kambo i Michalak (2014, s. 40); Augustyńska-Grzymek, Kambo, Michalak i Puchalska (2015, s. 33); Kambo, Michalak i Puchalska (2016, s. 33, 2017, s. 33)

nio 22 784,6 zł (ryc. 3). Należy zauważyć, że wartość ta była wyższa od średniej wysokości dochodów pochodzących z gospodarstwa rolnego. Analizując dane przedstawione na rycinie 1, zauważa się ponadto, że poziom dochodu ogółem badanych podmiotów wzrósł wyłącznie w latach 2011 i 2015 w odniesieniu do roku bezpośrednio poprzedzającego (wzrost o: 5,6% w 2011 r., 6,3% w 2015 r.). Natomiast w latach 2012–2014 ulegał on obniżeniu, średnio o 3,4% rocznie. Odnotowany w 2011 r. wzrost dochodu ogółem spowodowany był zmianą w wysokości dochodów pochodzących spoza gospodarstwa rolnego (wzrost o 12,1%). Zaobserwowano ponadto, że dodatkowe źródła utrzymania badanych rolniczych gospodarstw domowych wzrastały w analizowanym okresie średnio o 21% (z wyjątkiem 2012 r. i 2014 r., kiedy to odnotowano ich spadek o odpowiednio: 22,1% i 5,3%).

W całym okresie objętym analizą (z wyjątkiem 2012 r.) podstawowym źródłem utrzymania badanych gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi, były dochody pochodzące spoza gospodarstwa rolnego (ryc. 1). Stanowiły one

średnio 59,8% wszystkich dochodów analizowanych podmiotów, przy czym najwyższą wartość rozpatrywanego wskaźnika odnotowano w 2013 r. (72,24%). Dla porównania, średni udział dochodu rolniczego w omawianej strukturze w latach 2010–2015 wyniósł 40,2%, a najwyższą wartość tego wskaźnika zaobserwowano w 2012 r. (54,51%). Ustalono także, że w 2015 r., w odniesieniu do pierwszego z analizowanych lat, ogólny dochód badanych rolniczych gospodarstw domowych wzrósł zaledwie o 1% (ryc. 1). Wpływ na tę sytuację miały zmiany w poziomie dochodów pochodzących z poszczególnych źródeł, które zostały uwzględnione w analizie. Mianowicie, w tym samym okresie dochód z rolniczego gospodarstwa rolnego uległ obniżeniu o 34,4% (ryc. 2), natomiast dochody pochodzące spoza gospodarstwa rolnego wzrosły o 36,2% (ryc. 3). Wyniki te dowodzą dywersyfikacji źródeł dochodów przez badane gospodarstwa domowe powiązane z drobnymi gospodarstwami rolnymi oraz istotnego znaczenia alternatywnych źródeł utrzymania dla omawianej grupy podmiotów.

Kolejny etap badania, którego wyniki przedstawiono w niniejszej pracy, obejmował swym zakresem ocenę znaczenia dopłat do działalności operacyjnej w tworzeniu dochodu rolniczego. W tym celu, zgodnie z przyjętą metodyką badań, obliczono udział dopłat uzyskiwanych przez drobne gospodarstwa rolne w dochodzie z rodzinnego gospodarstwa rolnego. Wyniki dotyczące tego zagadnienia przedstawiono na rycinie 4.

Ryc. 4. Udział dopłat do działalności operacyjnej w dochodzie z rodzinnego gospodarstwa rolnego w drobnych gospodarstwach rolnych w Polsce uczestniczących w systemie FADN w latach 2010–2015 (%)

Fig. 4. Share of operating subsidies in family farm income in small farms in Poland participating in FADN from 2010 to 2015 (%)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Szeregi czasowe FADN, <http://fadn.pl/publikacje/szeregi-czasowe/>, data dostępu 15.12.2017

Source: Author's study based on Szeregi czasowe FADN, <http://fadn.pl/publikacje/szeregi-czasowe/>, data dostępu 15.12.2017

Dane dotyczące omawianej kategorii dopłat w relacji do dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego uzyskiwanego przez przeciętne drobne gospodarstwo rolne uczestniczące w systemie FADN, wskazują na istotne znaczenie tego rodzaju wsparcia dla tworzenia dochodu rolniczego w przypadku analizowanej grupy podmiotów. Uzyskane wyniki stanowią potwierdzenie dla rezultatów badań dotychczas prezentowanych w literaturze, wskazujących na rosnące znaczenie dopłat do działalności operacyjnej w tworzeniu dochodu rolniczego (m.in.: Zawadzka, Strzelecka, Szafraniec-Siluta, 2013). W latach 2010–2012 dopłaty te stanowiły średnio 81,37% dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego w rozpatrywanej grupie gospodarstw rolnych. Należy również zauważyć, że począwszy od 2013 r., wysokość dopłat do działalności operacyjnej była wyższa od wartości osiągniętego w tych latach dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego (w 2013 r. o 4,06%, w latach 2014–2015 średnio o 35,72%). Dla tych podmiotów dopłaty do działalności operacyjnej stanowiły istotne źródło środków finansowych umożliwiających pokrycie wysokich kosztów produkcji¹¹. Zatem, gdyby gospodarstwa te nie otrzymały wsparcia finansowego w formie dopłat do działalności operacyjnej, to osiągnięty w danym okresie dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego miałby wartość ujemną.

Ostatni etap badań dotyczył oceny zmian w strukturze alternatywnych źródeł dochodów gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi. Uzyskane w tym zakresie wyniki zaprezentowano w tabeli 1.

Dla rozpatrywanej grupy podmiotów największe znaczenie w tworzeniu dochodu pochodzącego z alternatywnych źródeł, niezwiązanych z działalnością rolniczą, miało wynagrodzenie otrzymywane z tytułu wykonywania pracy najemnej, które stanowiło przeciętnie 60% dodatkowych źródeł dochodów w okresie objętym analizą. Przy czym zauważa się, że znaczenie tego składnika dochodu zmniejszyło się w 2015 r. w odniesieniu do pierwszego z analizowanych lat. Istotne źródło utrzymania stanowiły także emerytury i renty (średnio 27% dochodu w latach 2010–2015). Ponadto na przestrzeni rozpatrywanego okresu odnotowano zwiększenie wpływu tego źródła na tworzenie dochodów w badanych rolniczych gospodarstwach domowych¹². Udział rent i emerytur w budżecie analizowanych podmiotów wyniósł w 2010 r. 15% i z roku na rok obserwowano wzrost tego udziału – do 39,5% w ostatnim z lat objętych analizą. Wpływ na te zmiany miała m.in. waloryzacja rent i emerytur. W okresie objętym analizą wskaźnik waloryzacji świadczeń wypłacanych przez KRUS wyniósł przeciętnie 103,99% rocznie¹³. Dla porównania, przeciętne tempo zmian średniego wynagrodzenia brutto w Polsce wyniosło w tym okresie 3,75% rocznie¹⁴, natomiast

¹¹ Dla przykładu, w 2015 r. wartość produkcji ogółem w przeciętnym drobnym gospodarstwie rolnym uczestniczącym w systemie FADN (klasa wielkości ekonomicznej: bardzo małe) wyniosła 28 859,09 zł, z kolei koszty ogółem wyniosły 30 182,67 zł, zatem były o 4,59% wyższe od wartości wytworzonej w tym okresie produkcji.

¹² Warto w tym miejscu podkreślić, że wyniki badań prezentowanych w literaturze dowodzą, że dochody ze świadczeń społecznych, w tym z tytułu rent i emerytur, stanowią drugie pod względem znaczenia źródło utrzymania gospodarstw domowych w Polsce (Strzelecka, 2017).

¹³ Obliczenia własne na podstawie statystyk KRUS.

¹⁴ Obliczenia własne na podstawie danych GUS, Bank Danych Lokalnych.

Tabela 1. Struktura średniego rocznego dochodu spoza gospodarstwa rolnego badanych gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi w Polsce, uczestniczącymi w systemie FADN w latach 2010–2015 (%)

Table 1. Structure of average income from other sources of households under examination connected with small farms participating in the FADN system from 2010 to 2015 (%)

	Źródło dochodu Source of income	Lata / Years					
		2010	2011	2012	2013	2014	2015
Dochód spoza gospodarstwa rolnego (%)		100	100	100	100	100	100
Income from other sources (%)							
w tym (%) / of which: (%)	praca najemna hired work	63,1	66,6	64,5	58,9	53,1	54,1
	emerytury i renty pensions and other pensions	15,0	16,2	17,1	35,0	39,3	39,5
	pozostałe świadczenia społeczne other social benefits	2,5	2,3	2,3	3,0	1,8	1,5
	inne źródła other sources of income	13,2	12,2	12,2	3,1	5,8	4,0
	zarejestrowana działalność pozarolnicza / registered non-agricultural activity	6,2	2,7	3,9	0,0	0,0	0,9

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Goraj, Mańko, Kambo i Michalak (2012, s. 40, 2013, s. 39); Floriańczyk, Mańko, Kambo i Michalak (2014, s. 40); Augustyńska-Grzymek, Kambo, Michalak i Puchalska (2015, s. 33); Kambo, Michalak i Puchalska (2016, s. 33, 2017, s. 33).

Source: Author's study based on: Goraj, Mańko, Kambo i Michalak (2012, s. 40, 2013, s. 39); Floriańczyk, Mańko, Kambo i Michalak (2014, s. 40); Augustyńska-Grzymek, Kambo, Michalak i Puchalska (2015, s. 33); Kambo, Michalak i Puchalska (2016, s. 33, 2017, s. 33)

wysokość przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych w 2015 r. była o 13,3% niższa od poziomu odnotowanego w 2010 r. oraz o 31,16% niższa od wysokości omawianego dochodu w 2013 r.¹⁵ Istotne zmiany w zakresie udziału rent i emerytur w strukturze dochodów zaobserwowano w szczególności w 2013 r. Było to wynikiem m.in. wzrostu świadczeń wypłacanych przez KRUS. Na podstawie dostępnych danych ustalono, że w 2013 r. przeciętna wysokość świadczeń wypłaconych przez tę instytucję, przypadająca na 1 ubezpieczonego, była o 7,22% wyższa od wartości odnotowanej w 2012 r.¹⁶ Mimo znacznego wzrostu udziału rent i emerytur w omawianej strukturze, nadal podstawowym źródłem alternatywnych

¹⁵ Obliczenia własne na podstawie Obwieszczeń Prezesa GUS w sprawie przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2010, 2013 i 2015 r.

¹⁶ Obliczenia własne na podstawie statystyk KRUS.

dochodów badanych gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi było wynagrodzenie otrzymywane z tytułu wykonywania pracy najemnej. Jak podkreślają Szopa i Leszczyńska (2004), sytuacja ta dowodzi zaawansowanego procesu zastępowania działalności rolniczej przez działalność pozarolniczą oraz świadczenia społeczne. Zaobserwowano także znikome znaczenie dochodu z zarejestrowanej działalności pozarolniczej, co świadczy o niskiej aktywności członków badanych rolniczych gospodarstw domowych w zakresie podejmowania tego typu inicjatyw.

Wnioski

Podstawowym celem badań była ocena zmian w poziomie i strukturze źródeł dochodów drobnych gospodarstw rolnych w Polsce. Zakres czasowy przyjęty do analiz obejmował lata 2010–2015. Przeprowadzone badanie umożliwiło sformułowanie następujących wniosków:

- 1) Poziom dochodu ogółem badanych gospodarstw domowych powiązanych z drobnymi gospodarstwami rolnymi w latach 2010–2015 wyniósł średnio 38 193,8 zł rocznie, przy czym przeciętnie blisko 60% tego dochodu pochodziło ze źródeł niezwiązanych z prowadzoną działalnością rolniczą, pozostałą część stanowiły nadwyżki uzyskane z gospodarstwa rolnego.
- 2) Na przestrzeni lat uwzględnionych w analizie dochód ogółem badanych rolniczych gospodarstw domowych wzrósł zaledwie o 1% (wzrost w 2015 r. w odniesieniu do 2010 r.). W tym samym okresie dochód rolniczy uległ obniżeniu o 34,4%, natomiast dochody pochodzące spoza gospodarstwa rolnego wzrosły o 36,2%.
- 3) W okresie objętym analizą (z wyjątkiem 2012 r.) podstawowym źródłem utrzymania badanych rolniczych gospodarstw domowych były dochody pochodzące spoza gospodarstwa rolnego.
- 4) Odnotowano zmniejszenie znaczenia dochodu rolniczego w strukturze dochodu ogółem badanych podmiotów.
- 5) Istotne znaczenie dla tworzenia dochodu rolniczego drobnych gospodarstw rolnych w Polsce mają dopłaty do działalności operacyjnej. Poczawszy od 2013 r., gdyby nie wsparcie finansowe otrzymane przez analizowane jednostki w formie dopłat do działalności operacyjnej, osiągnięty dochód rolniczy miałby wartość ujemną.
- 6) Największe znaczenie w tworzeniu dochodu badanych podmiotów, niezwiązanego z prowadzoną działalnością rolniczą, miało wynagrodzenie z tytułu wykonywania pracy najemnej oraz renty i emerytury.
- 7) W rozpatrywanym okresie odnotowano wzrost znaczenia rent i emerytur w strukturze alternatywnych źródeł utrzymania, przy jednoczesnym zmniejszeniu udziału wynagrodzeń za pracę najemną.

Uzyskane wyniki dowodzą istnienia zjawiska dywersyfikacji źródeł dochodów przez badane gospodarstwa domowe powiązane z drobnymi gospodarstwami rolnymi oraz

istotnego znaczenia alternatywnych źródeł utrzymania dla funkcjonowania omawianej grupy podmiotów. Sformułowane wnioski pozwalają na pozytywną weryfikację hipotezy badawczej.

Bibliografia

- Alderman, H., Paxson, Ch.H. (1992). Do the Poor Insure? A Synthesis of Literature on Risk and Consumption in Developing Countries. *Policy Research Working Papers, Agricultural Policies, WPS 1008*, 1–50.
- Bereźnicka, J. (2013). *Wzrost i rozwój gospodarstw rodzinnych – studium teoretyczno-empiryczne*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGGW.
- Czudec, A. (2013). Ekonomiczne, środowiskowe i społeczne funkcje drobnych gospodarstw rolnych. *Więś i Rolnictwo*, 2(159), 90–105.
- Czyżewski, A., Hennisz-Matuszak, A., *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*. Poznań: Wydawnictwo AE w Poznaniu.
- Czyżewski, A., Stępień, S. (2013). Ekonomiczno-społeczne uwarunkowania zmian paradygmatu rozwoju rolnictwa drobnotowarowego w świetle ewolucji Wspólnej Polityki Rolnej. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 2, 25–39.
- Dzun, W. (2013). Drobne gospodarstwa w rolnictwie polskim – próba definicji i charakterystyki. *Więś i Rolnictwo*, 2(159), 9–27.
- Felczak T. (2014). Czynniki kształtujące wartość uzyskiwanego dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego. *Roczniki Naukowe SERiA*, 16(4), 80–84.
- Goraj, L., Olewnik, E. (2011). *FADN i Polski FADN*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Góral J. (2015). Oddziaływanie dopłat bezpośrednich na wyniki ekonomiczne gospodarstw rolnych, W: J. Góral (red.), *Subsydia a ekonomika, finanse i dochody gospodarstw rolniczych*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Grzelak, A. (2008). *Związki gospodarstw rolnych z rynkiem w Polsce po roku 1990. Próba określenia intensywności i efektywności*. Poznań: Wydawnictwo AE w Poznaniu.
- Grzelak, A. (2014). Ocena procesów reprodukcji majątku gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość rolną (FADN). *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 3(340), 45–64.
- Grzelak, M.M. (2016). Dochody rozporządalne gospodarstw rolnych na tle dochodów innych grup społeczno-ekonomicznych w Polsce w latach 2003–2014. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia, Sectio H*, 50(4), 139–149. doi: 10.17951/h.2016.50.4.139
- Hornowski, A. Kryszak, Ł. (2016). Wyniki finansowe drobnych gospodarstw rolnych w świetle sprawozdań europejskiego FADN. *Roczniki Naukowe SERiA*, 18(4), s. 92–98.
- Judzińska, A., Łopaciuk, W. (2013). Wpływ WPR na zmiany w rolnictwie w ujęciu regionalnym. Warszawa: Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Kołodziejczak, W., Wysocki, F. (2015). *Determinanty aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej w Polsce*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Kozera, A., Stanisławska, J., Wysocki, F. (2014). Sytuacja finansowa gospodarstw domowych zamieszkujących obszary wiejskie w Polsce po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej. *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 101(2), 91–101.
- Kozera, A., Wysocki, F. (2014). Sytuacja finansowa gospodarstw domowych rolników na tle pozostałych grup społeczno-ekonomicznych ludności. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 3(33), 87–95.
- Kutkowska, B., Berbeka, T. (2016). Zróżnicowanie dochodów rolniczych gospodarstw indywidualnych po wprowadzeniu nowego systemu dopłat bezpośrednich. *Roczniki Naukowe SERiA*, 18(5), 119–125.

- Marcysiak, A., Marcysiak, A. (2014). Zakres zróżnicowania poziomu dochodów z gospodarstwa rolnego w układzie regionalnym. *Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 12(61), 122–128.
- Meert, H., Van Huylenbroeck, G., Vernimmen, T., Bourgeois, M., Van Hecke, E. (2005). Farm Household Survival Strategies and Diversification on Marginal Farms. *Journal of Rural Studies*, 21(1), 81–97. doi: 10.1016/j.jrurstud.2004.08.007
- Michorowski, M., Pollok, A., Szopa, B. (2016). Przeobrażenia w sferze dochodów gospodarstw domowych w Polsce według grup społeczno-ekonomicznych w latach 1993–2014. *Prace Naukowe UE we Wrocławiu*, 449, 412–423. doi: 10.15611/pn.2016.449.37
- Musiał, W., Drygas, M. (2013). Dylematy procesu delimitacji drobnych gospodarstw rolnych. *Więć i Rolnictwo*, 2(159), 55–74.
- Niezgoda, D. (2009). Zróżnicowanie dochodu w gospodarstwach rolnych oraz jego przyczyny. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1(318), 24–37.
- Poczta, W., Średzińska, J., Mrówczyńska-Kamińska, A. (2009). *Determinanty dochodów gospodarstw rolnych Unii Europejskiej według typów rolniczych*. Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. *Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 76, 17–30.
- Rachwał, P. (2017). Ocena ekonomiczno-finansowa towarowych gospodarstw rolnych w ujęciu regionalnym. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 2, 41–54. doi: <http://dx.doi.org/10.15576/PDGR/2017.2.41>
- Rolnictwo w 2013 roku*. (2014). Warszawa: GUS.
- Sadeghi, J., Toodehroosta, M., Amini, A. (2001). *Determinants of Poverty in Rural Areas: Case of Savejbolagh Farmers in Iran*. Working Paper nr 0112, The ERF Working Paper Series. Kair 2001.
- Safa, M.S. (2005). Socio-Economic Factors Affecting the Income of Small-Scale Agroforestry Farms in Hill Country Areas in Yemen: A Comparison of OLS and WLS Determinants. *Small-scale Forest Economics, Management and Policy*, 4(1), 117–134. doi: 10.1007/s11842-005-0008-7
- Soliwoda, M., Kulawik, J., Góral, J. (2016). Stabilizacja dochodów rolniczych. Perspektywa międzynarodowa, Unii Europejskiej i Polski. *Więć i Rolnictwo*, 3(172), 41–68. doi: 10.7366/wir032016/02
- Średzińska, J. (2017). Czynniki kształtujące dochody gospodarstw rolnych Unii Europejskiej według klas wielkości ekonomicznej. *Prace Naukowe UE we Wrocławiu*, 477, 305–314. doi: 10.15611/pn.2017.477.28
- Sroka, W., Musiał, W. (2013). Problemy delimitacji małych gospodarstw rolnych w aspekcie projekcji zmian WPR na lata 2014–2020. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Polityki Europejski, Finanse i Marketing* 9(58), 465–478.
- Strzelecka, A. (2014a). Kierunki alokacji dochodów rolniczych gospodarstw domowych Pomorza Środkowego, W: D. Zawadzka, J. Sobiech (red.), *Wzrost i alokacja aktywów finansowych i rzeczowych rolników (przedsiębiorstw rolniczych i gospodarstw domowych) Pomorza Środkowego* (s. 197–227). Koszalin: Wyd. Uczelniane Politechniki Koszalińskiej.
- Strzelecka, A. (2014b). Źródła wzrostu aktywów finansowych rolniczych gospodarstw domowych Pomorza Środkowego, W: D. Zawadzka, J. Sobiech (red.), *Wzrost i alokacja aktywów finansowych i rzeczowych rolników (przedsiębiorstw rolniczych i gospodarstw domowych) Pomorza Środkowego* (s. 151–196). Koszalin: Wyd. Uczelniane Politechniki Koszalińskiej.
- Strzelecka, A. (2017). Ocena zróżnicowania dochodów i oszczędności gospodarstw domowych w Polsce - ujęcie porównawcze według regionów, *Zeszyty Naukowe Wydziału Nauk Ekonomicznych Politechniki Koszalińskiej*, 21, 279–303.
- Szopa, B., Leszczyńska, M. (2004). Zróżnicowanie i uwarunkowania sytuacji dochodowej gospodarstw domowych w relacji miasto – wieś, W: M. Adamowicz (red.), *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji* (s. 70–80), Warszawa: Wyd. SGGW.

- Tomczak, F. (2006). *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. Warszawa: IRWiR – PAN.
- Wan, J., Li, R., Wang, W., Liu, Z., Chen, B. (2016). Income Diversification: A Strategy for Rural Region Risk Management. *Sustainability*, 8(10), 1–12. doi:10.3390/su8101064. Pobrane z: <http://www.mdpi.com/2071-1050/8/10/1064/htm>
- Wilkin, J. (2013). Aksjologia i prakseologia polityki wobec drobnych gospodarstw rolnych w Polsce i w Unii Europejskiej. *Więś i Rolnictwo*, 2(159), 43–54.
- Wysokiński, M. (2016). Czynniki różnicujące dochodowość produkcji mleka w Polsce w specyficznych latach dla rolnictwa. *Roczniki Naukowe SERiA*, 18(6), 228–233.
- Zawadzka, D., Ardan, R., Strzelecka, A. (2011). Determinanty dochodów gospodarstw rolnych w Polsce. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 88, 71–81.
- Zawadzka, D., Kurdyś-Kujawska, A. (2015). Diversification of Income Sources and their Significance in the Risk Management of Farms. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 855, Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia*, 74(1), 619–628. doi: 10.18276/frfu.2015.74/1-54
- Zawadzka, D., Strzelecka, A., Szafraniec-Siluta, E. (2013). Znaczenie dopłat do działalności operacyjnej w tworzeniu dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce. *Roczniki Naukowe SERiA*, 15(3), 396–402.
- Zawalińska, K., Majewski, E., Wąs, A. (2015). Długookresowe zmiany w dochodach z polskiego rolnictwa na tle krajów Unii Europejskiej. *Roczniki Naukowe SERiA*, 17(6), 346–354.
- Ziętara, W. (2014). Pozycja konkurencyjna polskich gospodarstw rolnych na tle gospodarstw wybranych krajów europejskich. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 4, 63–78.
- Żmija, D. (2016). *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej na funkcjonowanie małych gospodarstw rolnych w Polsce*. Warszawa: Difin.
- Żmija, J., Czekaj, M. (2012). Wspólna Polityka Rolna a rozwój drobnych gospodarstw rolnych. *Polityki Europejski, Finanse i Marketing*, 8(57), 518–527.
- Żmija, J., Czekaj, M. (2014). Społeczny charakter drobnych gospodarstw rolnych. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego*, 14(29), 269–278.

Akty prawne:

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm., art. 23.

Źródła danych

- Augustyńska-Grzymek, I., Kambo, K., Michalak, P., Puchalska, M. (2015). *Poziom i struktura dochodów rodzin rolniczych z gospodarstw prowadzących rachunkowość w 2013 roku*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Floriańczyk, Z., Mańko, S., Kambo, K., Michalak, P. (2014). *Poziom i struktura dochodów rodzin rolniczych z gospodarstw prowadzących rachunkowość w 2012 roku*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Goraj, L., Mańko, S., Kambo, K., Michalak, P. (2012, 2013). *Poziom i struktura dochodów rodzin rolniczych z gospodarstw prowadzących rachunkowość w 2010 (2011) roku*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Kambo, K., Michalak, P., Puchalska, M. (2016, 2017). *Poziom i struktura dochodów rodzin rolniczych z gospodarstw prowadzących rachunkowość w 2014 (2015) roku*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Obwieszczenia Prezesa GUS w sprawie przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2010, 2013 i 2015 roku*, <https://stat.gov.pl/sygnalne/komunikaty-i-obwieszczenia/lista-komunikatow-i-obwieszczen>

Statystki GUS: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat>

Statystyki KRUS: <https://www.krus.gov.pl/>

Szeregi czasowe FADN: <http://fadn.pl/publikacje/szeregi-czasowe/>

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 1.05.2018

Do cytowania – For citation:

Strzelecka, A. (2018). Zmiany dochodów drobnych gospodarstw rolnych w Polsce [Changes in the incomes of small farms in Poland]. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings*, 1, 73–91. doi: <http://dx.doi.org/10.15576/PDGR/2018.1.73>